

РАЙНГАРТ КОЗЕЛЛЕК
ЮТТА ШЕРРЕР
КОСТЯНТИН СІГОВ

ІСТОРИЧНІ ПОШУКИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Українсько-німецький колоквиум

ДУХ І ЛІТЕРА

РАЙНГАРТ КОЗЕЛЛЕК. ЮТТА ШЕРРЕР. КОСТЯНТИН СІГОВ. ІСТОРИЧНІ ПОШУКИ ІДЕНТИЧНОСТІ

**Німецький культурний центр Гете-Інститут у Києві
Центр європейських гуманітарних досліджень
Національного університету "Києво-Могилянська академія"**

Книга-діалог про шляхи визначення власної ідентичності народів єдиного європейського простору цікава не лише аналізом національних постатей-символів (від письменників до героїв світових війн), державних міфів та пам'ятних дат, але й колегіальним обговоренням способів увиразнення нової національної ідентичності кожного етносу.

Гете-Інститут у Києві та Центр європейських гуманітарних досліджень Національного університету "Києво-Могилянська академія" залучили до участі в цій конференції видатних німецьких науковців: історика проф. д-ра. Ютту Шеррер (статті з новітньої історії Росії за матеріалами дослідницьких центрів Франції, Німеччини, США) та проф. д-ра історичних наук Райнгарта Козеллека, котрий очолював кафедру історії Білефельдського університету (Німеччина) та викладав у багатьох країнах світу.

Видання буде цікавим науковцям та студентам у галузях політології, етнопсихології, міжнародних відносин, міжнародного права та соціології.

Відповідальні за випуск:

Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Літературне редагування та коректура: Петро Кравчук

Художнє оформлення: Ілля Першин

Комп'ютерна верстка: Микола Косицький

Підготовка текстів: Зінаїда Косицька

**ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА СПРИЯННЯ
НІМЕЦЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ В КИЄВІ**

I-90

Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум / Райнгарт Козеллек (Білефельд), Ютта Шеррер (Берлін-Париж), Костянтин Сігов (Київ). – К.: Дух і літера, 2004. – 144 с.

ISBN 966-7888-74-6

УДК 008.001.361 (477+430)

© Гете-Інстит, Київ, 2004

© Дух і літера, 2004

Райнгарт Козеллек

ПОЛІТИЧНИЙ КУЛЬТ МЕРТВИХ

Пам'ятники воїнам у новочасі
Вид-во Wilhelm Fink Verlag, Мюнхен, 1994

Вступ

Пам'ятати про мертвих є рисою людської культури. Пам'ятати про полеглих, по-насильницькому вбитих, про тих, хто пішов від нас у боротьбі, в громадянській або ще якійсь війні, є рисою політичної культури. Спогади про смертельні двобої, перш за все про перемоги, є основною мотивацією письмового або образотворчого увічнення минулої історії. Пам'ятники разом з усіма їхніми рисами й написами, створюють священні осередки, які, ретельно опікувані, служать для того, щоб знову й знову повертати своїх засновників та їхніх нащадків до спогадів про мертвих. У цьому відношенні політичний культ мертвих є невід'ємною частиною антропології, без якої історія є немислимою.

З огляду на постійно необхідне виправдання насильницької смерті, політика й релігія, хоч би як вони розходилися між собою протягом

часу, наблизилися одна до одної. Хоч би з яких позицій вона обґрунтовувалася – політеїстичних, монотеїстичних, деїстичних, пантеїстичних або атеїстичних, по-насильницькому спричинена смерть як подія завжди вміщувала релігійний елемент свого самоутвердження, – наскільки воно витримувало іспит часом. Насильницька смерть, “жертва” була запорукою увічнення, визволення, перемоги чи навіть спасіння. Ця думка, попри всі її трансформації, збереглася протягом сторіч.

Тому не дивно, що арсенал форм та іконографія політичного некрополя, незалежно від результатів історичних досліджень, залишився відносно незмінним упродовж усього часу аж до нашого століття. Безперечно, кладовища й іконологічні тлумачення змінюються, але постаті переможців або полеглих воїнів і далі височать, звернення до великодушних богів, ангелів чи святих, як і до жінок у різноманітних ролях звучать і далі, хрести зводяться, міфологічні тварини щось символізують або алегоризують, зброя увічнюється, сигнали архітектонічних форм різного роду від пірамід та обелісків до тріумфальних арок щоразу досягають слуху, колони, саркофаги та склепи, каплиці, сповнені пафосу формули й цитати з обох Заповітів і творів класиків і далі невтомно працюють протягом поколінь.

Іконографічні знаки накопичуються. Те, що у хронологічному порядку вважалося спочатку лише язичницьким, а потім лише християнським, від початку нового часу розглядається – як це вже було раніше – як взаємопов'язане. Візуалізуються як чесноти, яким присягалися спартанські, аттичні або римські воїни, так і клятви вічно пам'ятати полеглих за Батьківщину солдатів. Попри його новоязичницьке спрямування, основний іконографічний зміст політичного некрополя з його антично-християнською еkleктикою залишається від часу Просвіти напрочуд незмінним.

Новочасний політичний культ мертвих має певне загальноєвропейське тло, на якому можна простежити, залежно від тієї чи тієї країни або регіональних особливостей, різноманітні варіанти цього культу та їх сполучення, які протягом часу поширилися на всю планету. Картографічна позначка некрополя є міжнародною, проте його політичне осмислення має національні відмінності. Парадоксом політичних культів мертвих є те, що їхні ознаки й функції є ідентичними або такими, що сприймаються однаково, а надгробні написи, всупереч цьому, претендують на виключність кожної відповідної події. Частково явно, а здебільшого приховано, вони є різними стосовно

“внутрішнього” та “зовнішнього”, для “вищого” та “нижчого”. Вороги й переможені затушовуються або, раптом виникаючи на монументі, вони візуально видалені донизу чи за його межі. Структурна спільність домінує тут над можливістю виявлення національних особливостей.

Звідси випливають методичні наслідки. Кожна будь-коли знайдена форма вказує на соціальний і політичний лад, в середовищі якого вона виникла і для потреб якого вона повинна була виникнути. Проте самі форми повторюються і вказують — відповідно — у більшій чи меншій мірі на причину свого створення. Трапилося інше: іконографія й естетичний образ пам'ятників за ситуативних умов їхнього виникнення не можуть бути зведені до єдиного цілого. Вони мають свою власну історію, їхні повторення містять інші часові ритми, ніж хід подій, результати яких мають бути втіленими в пам'ятниках. Залежно від постановки питання, можна звести історії мистецтва й соціального розвитку одну до одної, проте лише тому, що вони відрізняються й повинні відрізнятися одна від одної.

Кожне самовираження того чи того пам'ятника має межі, в яких його сприйняття є довільним. Ці межі не можуть бути як завгодно

широкими. Інформація, яку несе пам'ятник може або бути ритуально повторюваною, або пам'ятник буде – якщо це взагалі можливо – мати занедбаний вигляд, як правило, зруйнований і забутий. Чуттєві сліди спогаду, які містить пам'ятник, і способи його сприймання стають – рано чи пізно – відокремленими. Готовність спостерігача до такого сприймання може залишатися політично – і релігійно – незмінною або такою, що поступово згасає. Тоді й пам'ятник втрачає свою емоцію – силу вираження. Залишається, внаслідок своєї самодостатності, естетична цінність пам'ятника. І вона може, як відомо, пережити приписане їй колись політико-соціальне походження. Водночас знайдений і чуттєво сформований мотив залишається відтак доступним для використання. Галл, що вмирає, раз за разом повстає знову, дарма що галли давно вже мертві. По-насильницькому вбитий знов оживе в розповідях, хоча форми спогадів залишаються обмеженими.

У книзі, що пропонується, йдеться про новочасний політичний культ мертвих. Тільки після Французької революції, появляється в супроводі необхідних пояснень зростаюча кількість пам'ятників, які мають нагадувати про насильницьку смерть кожного окремо у світовій або у громадянській війнах. Естетичні характери-

ки є, зрозуміло, традиційними, вони зазнають лише відповідних історичних варіацій. Новації відбуваються в часі смугами, докорінні змінювання відзначаються тільки після Другої світової війни. Певні зрушення протягом дореволюційного часу можна знайти в результатах досліджень, одержаних стосовно Австрії, явне переосмислення історичного давнього минулого через монументальне мистецтво показано в результатах стосовно Швейцарії. В неясній формі така сама адаптація й трансформація застосовані в поводженні з усіма об'єктами досліджень. У хронологічному плані дослідження проводилися на глибину сторіч, охоплюючи в них окремі десятиріччя або зосереджуючись на коротких відрізках часу, що вимірюються роками. Відповідно до цього досліджувалися серії пам'ятників, з яких лише деякі або навіть тільки окремі були систематизовані. Залежно від обраної "глибини різкості" ставляться інші питання, при цьому змінюються також і методи дослідження.

Застосовувалися різні методичні підходи. Вони є, здебільшого, соціально-історичними й зосереджені на аналізі суспільних умов і політичних цілей, які повинні надати пам'ятникові його спрямованості; почасти вони є семантичними й побудовані на аналізі ступеня

виразності написів та речень; почасти вони побудовані на дослідженні історії мистецтва й спрямовані в бік або знакового світу загального виду споруди, або чуттєвої й естетичної складових самовираження окремих пам'ятників. Зрозуміло, що часто-густо застосовані методи водночас повторюють і доповнюють один одного. Кожне дослідження, як і результати його обговорення, відносяться до конкретних умов, окреслення яких має свій власний почерк.

У територіальному відношенні основні роботи виконані в Німеччині та Франції. Для дослідження були обрані пам'ятники з німецьких земель, Пруссії, Австрії, а також із Швейцарії. Щодо пам'ятників із Франції, вони обиралися на теренах поблизу німецько-французького кордону. Для порівняння й верифікації цих суто європейських матеріалів було залучено по два дослідження зі США й СРСР. На жаль, Бернардові С. Коену не вдалося повністю обробити важливі результати щодо Індії й Австралії, які також обговорюються.

Всі результати можна — й треба — читати “багатошарово”. Тільки при цьому як схожості, так і національні чи притаманні окремим шарам особливості будуть очевидними. Щодо цього є деякі поради.

Для майже кожного пам'ятника можна знайти функціональний аналог в іншій країні. При цьому, незважаючи на емпіричну унікальність, виявляються структурні схожості. Майже кожний пам'ятник має одну – універсальну – визначальну рису: померлий насильницькою смертю, байдуже на якій війні віддав своє життя за єдність своєї батьківщини, хоч би як вона називалася, республікою, нацією, державою, вітчизною, народом, імперією чи якимось іще. Станові або конфесійні й регіональні особливості можуть бути наділеними при цьому однаково значною й однаково первісною силою мотивації. Вони актуальні, перш за все, для держав із федеративним устроєм, таких як Німеччина, Австрія, Швейцарія, США і також Об'єднане Королівство Великобританія – і напевно чи для колишніх країн радянської федерації.

Домінуюче гасло написів, перш за все урочистих речень, – це заклик до єдності, постійне повторюване заклинання зберігати або встановлювати неподільність, щоб уникнути ворожнечі. Але нове в новочасному політичному культі мертвих полягає в тому, що він робить легітимною насильницьку смерть, як елемент фатальності. З першою – пізніше зруйнованою Наполеоном – пірамідою на честь полеглих ре-

волюційних солдатів виник і перший її супротивник. Ним був монарх, а разом із монархією — династичний культ мертвих, той, що його досі плекають у Сен-Дені. Могили в Сен-Дені були спустошені, проте їхні надгробні пам'ятники — як естетично цінні музейні експонати — взяті під нагляд республіки. Політичний культ мертвих водночас прибрав форми дерев'янихobelісків, які були зведені на честь революціонерів, загиблих при штурмі Тюільрі. І доля інших численних культових споруд визначалася прискореними революційними перетвореннями. Але політичний культ мертвих змінив не лише пам'ятні знаки, він сам зазнав докорінних змін, сформулював нові гасла й набув разом із ними тривалої стабільності, а слідом за революцією — й нового змісту.

Династичному культові мертвих не була потрібна насильницька смерть в ім'я легітимності існування феодального володіння. Такі численні й такі криваві війни розв'язали проблеми феодальних успадкувань, культ мертвих у тій церемоніальній формі, в якій він був запроваджений при дворах усіх європейських столиць, обслуговував не самий вступ до влади, а встановлення порядку її успадкування. Це дозволяло обмежити ідеологічну критику, спричинену пам'яттю про масову загибель лю-

дей в династичних війнах. Проте звернення до новочасності позначене певним структурним перетворенням. Смерть, як така, більше не вказує адресу нового життя, як у випадку з порядком успадкування, саме насильницька смерть служить тепер запорукою виправдання єдності дії. Від часу запровадження загального військового обов'язку, що прийшов на зміну *levée en masse**, ім'я кожного полеглого вважається гідним увічнення, а від часів світових війн до цього прикрого числа ввійшли жінки й діти. “Всі мають відповідати своїм життям за країну або народ, забезпечуючи своєю смертю його право залишатися самим собою” – проголошує надгробний напис, який ще можна прочитати, поки пам'ятник перебуває під ритуальною опікою. Протягом існування всіх конституційних форм, починаючи з 1789 року, намагається затвердити себе в цьому відношенні демократична тенденція, однаково, хто при владі, однаково, які є для цього додаткові – роялістські, популістські, націоналістичні – обґрунтування. Рівність перед лицем смерті є вимогою живих – бути готовим померти й віддати життя за ту саму справу, на вівтар якої вже були принесені жертви. Цей культ мертвих поступово проникає в ідеологію правлячих ди-

* Народне ополчення (фр.)

настій Європи, діючи спочатку поряд з іншими, а потім повністю прийшовши їм на зміну.

В 1792 році пруський король поставив у Франкфурті пам'ятник переможному Гессену, на якому вперше імена офіцерів і солдатів – розташовані по колу – були увічнені на однакових підставах. Досі спорадично дотримуваний, від часів пізнього середньовіччя, звичай міських бюргерів набув, таким чином, державного статусу. Відповідний напис появився у 1812 році при Габсбургах, зроблений у приватному порядку одним із фельдмаршалів: “На честь героїчних народів Австрійської імперії” (див. Маче-Віхт), причому слово “народів” тут вжито відповідно до тогочасної розмовної лексики в розумінні “армій”. “Народи” стали гідними увічнення. Саме в часи Меттерніха стало неминучим те, що могила Андреаса Гофера розташувалася у придворній церкві Іннсбрука поруч із могилами членів династії Габсбургів. А в 1838 році тіролець Штенден додав до цього пам'ятник, яким “вдячна Батьківщина” – не монарх – віддавала пошану солдатам, полеглим у визвольних війнах.

Саме водночас у Парижі й Брюсселі були зведені меморіальні колони, які мали нагадувати про переможні заміни монархій, не про їхнє повалення, і під якими були поховані загиблі

революціонери. Аналогічні структурні зміювання були засвідчені численними пам'ятниками, пов'язаними з об'єднавчими війнами в Німеччині й Італії. Через написи на них, лояльні по відношенню до феодалів, ці пам'ятники нагадували про загиблих, і були поставлені громадами, спілками й об'єднаннями, а вже не самими монархами, як про це розпорядився ще в 1811 році пруський король. Тим самим промонархічні написи змінили свій статус, заявляючи про "суверенітет народу"; так, як ще сьогодні в Англії деякі пам'ятники присвячені "rex et patria*", щоб не мати "недемократичного" вигляду. А коли в німецькому райху громадські зодчі ставали дедалі активнішими й звели напередодні світової війни пам'ятник "Битві народів", кайзер Вільгельм з обуренням відвернувся від нього. Ініційований та побудований громадянами, озвучений в народному дусі, своїм приглушено-загрозливим, модерністським в архітектонічному плані самовираженням, цей пам'ятник втілював готовність до смерті всього народу. Вільгельм II так не вважав (див. Гоффман).

Соціальне розповсюдження лицарських пам'ятників вказує на те саме явище. Наданий спочатку лише монархам, дозволений протя-

* Король і вітчизна (лат.)

гом дев'ятнадцятого століття також генералам, маючи при цьому народне походження, сходять на п'єдестал меморіальний кінь, що залишився без вершника. Після 1918 року він почав супроводжувати також і рядових солдатів. Такі пам'ятники залишилися, зрозуміло, поодинокими, проте вони нагадують про поединки на дуелях, які в нашому столітті повністю зникли. Їхній функціональний аналог можна знайти нині у вигляді переможних танків або літаків, які після обох світових війн – без своїх екіпажів – зробилися меморіальними об'єктами.

З поваленням монархій було виконано лише те, що давно озвучувалося іконографічними й семантичними засобами. Спочатку в революційних громадянських війнах, потім у вітчизняних війнах народ згуртовувався навколо якогось харизматичного суверена, з чийм ім'ям на устах билися і за якого гинули. За словами Ворошилова: “У нас, так би мовити, інакше [ніж у капіталістичних країнах]. Народ із готовністю йде на жертви, бо це жертви в ім'я самого народу”. Ці слова прозвучали в 1927 році на пленумі Центрального комітету більшовицької партії СРСР і були зустрінуті бурхливою овацією. Вони, до речі, були спрямовані проти Троцького, який організував

успішну боротьбу більшовиків: він мав бути викритий як найманець капіталістів.

Із семантичної точки зору, слова Ворошилова можна було б відтворити на всіх тодішніх пам'ятниках. Хоч би які нові гасла використовувалися для закликів померти – за Батьківщину, за справедливість, за гуманізм, за свободу, за демократичне самовизначення, за народ, за націю, за вітчизну, – всі вони були відомими зликами. Вони відображають необхідний мінімум структурної спільності. Останньому відповідають численні функціональні еквіваленти монументальних форм. Про це свідчать аналоги німецьких і французьких пам'ятників у прикордонній області Метцер (див. Маас), проте про це свідчать також і масштабні споруди, які розділяє півстоліття. Кругла крипта лейпцигського пам'ятника “Битві народів” (див. Гоффман) і круглий “Траурний зал” в Сталінграді (див. Арнольд) однаково нагадують про героїв, які знищили загарбника, що вторгнувся із Заходу. Їхня героїчна готовність до загибелі має бути показаною як нескінченна. Хоч би як часто підкреслювалися національні ідеологічні, соціальні й естетичні відмінності, суттєвість є демократично стилізованою: мертві – це герої німецького народу, герої радянського народу.

Реальна конституція будь-якої країни, як правило, не збігається з естетично опосередкованими принципами національної ідентифікації. У цьому зв'язку доречно відзначити, що у пам'ятниках також є певний специфічний зміст, який неможливо повністю заідеологізувати. Є мертві, про яких ідеться, і вони, як мертві, заважають своїй ідеологізації, хоча вони завжди мають бути політично відчутними та врахованими. Для них існує верховна, остання інстанція в обличчі смерті, яка пропонується семантично й іконологічно, щоб виправдати смерть за "народ" і, через це, за "владу народу". Те, що кожен загиблий є, за визначенням, часткою свого народу, зробило цю сумнівну рівність невразливою.

Вищевикладене підводить до другої тези, а саме щодо структурних спільностей. Існує смерть кожного окремо, хто має бути збереженим у пам'яті, байдуже, загинув він за республіку, за імперію, за "царя й вітчизну" чи за "кайзера й райх", за націю, за народ або за поіменно названі країни – Францію, Німеччину і т.ін. Тут в наявності автентичний випадок секуляризації. Християнське сподівання на спасіння кожної душі в так званому потойбічному світі передовірило політичному суспільству піклування про вічну пам'ять кож-

ного загиблого. Сподівання на загробний світ транспонувалося в політичному суспільстві на світське сподівання на світле майбутнє, тобто обіцяна вічність набула часового розміру. Граф Йорк мабуть був обізнаний із цим, коли він – можливо, вперше – висловив побажання, щоб кожен загиблий – в боротьбі з Наполеоном – “не загинув марно”. Політичне й ділове суспільства перейняли на себе функції Страшного Суду тримати на обліку кожную душу через обіцянку спасіння або загрозу покарання: ніхто не може загинути марно, про кожного має залишитися пам’ять. Те, що колись було довірено церковній службі – вимолити спасіння для душі на тому світі, стало тепер на цьому світі завданням політичного культу мертвих: у насильницькій смерті кожного вже полягає його виправдання, поки він допомагає всьому народові заслужити політичне спасіння на майбутнє. І через це він заслуговує на вічну пам’ять.

Таке структурне перетворення охоплює всі держави, незалежно від їхніх – постійно змінюваних – конституційних форм. Що кожен є відповідальним за майбутнє нації й завдяки цьому його ім’я має появитися на пам’ятнику, є обов’язковою нормою, встановленою одного разу Французькою революцією.

Її основна риса є “республіканською”, тобто “демократичною”, незважаючи, користуючись політичною мовою, на нестійку курсову ціну цих понять. Імена загиблих, перш за все тих, хто загинув, виконуючи свій військовий обов'язок, розташовувалися після Першої світової війни в ієрархічному порядку – як можна бачити це на полкових пам'ятниках – алфавітному або відповідно до дати смерті, при якому вони прирівняні одне до одного. – Лише Росія неповністю дотримувалася цього звичаю; чи то через адміністративно-технічні труднощі реєстрації незліченних мільйонів її загиблих, чи то через суворі сталінські критерії відбору для увічнення лише справжніх “героїв”.

На доповнення права на власне ім'я виникло право на власну могилу. Легалізоване спочатку в США під час війни з Мексикою, взаємне опікування могилами було зафіксоване в 1871 році Франкфуртською мирною угодою як міжнародна норма. Після цього її додержувалися на Заході впродовж всіх катастроф на відміну від Сходу, де, внаслідок розв'язаної німцями тотальної війни, це було неможливим. Мільйони загиблих громадян СРСР залишилися без власних могил. Тіла німців спостигла розплата.

Тут ми підійшли до третьої тези. Пам'ять повинна зберегтися саме про невідомих, приму-

шених, рядових солдатів. Саме цей постулат є слідством принципового демократичного рішення зробити так, щоб не був забутий ніхто з тих, хто віддав своє життя за всіх. Що саме "soldat obscur*" має знайти своє ім'я на пам'ятнику, стало вже в 1792 році республіканським постулатом. Він був спрямований на досягнення рівності. Кожен генерал є солдатом, а кожен солдат генералом. Солдата треба виділити з безіменної маси, зробити його відповідальним за себе і таким, з кого можна спитати. Але з виникненням масових армій зросло число зниклих без вісті на війні. Полеглий солдат знову зник відтак у невідоме. Баварський король спромігся, щоправда, спорудити пам'ятник близько 30 тисячам баварців, що залишилися в Росії, хоча вони — згідно з пануючими з 1813 року ідеологічними критеріями — загинули, воюючи за неправе діло.

Відсутні могили, зниклі тіла конче вимагали від тих, хто залишився живим, споруджувати належні пам'ятники, і це тим більше, чим більше живі ідентифікували себе з політичною метою, за яку полягли їхні колеги, друзі, товариші. Це в особливій мірі відносилось до різко зрослого числа тих, хто зник під час громадянської війни в США. Для них був спорудже-

* "Невідомий солдат" (фр.)

ний окремий пантеон з присвяченням “To unknown confederate dead*”, як у Балтиморі, або “To noble army of martyrs**”, як зроблено в Арлінгтоні для увічнення невідомих загиблих.

Відтоді, як під час Першої світової війни почали застосувати технічні засоби масового знищення, на деяких полях битв число знівечених, кого неможливо пізнати, або число повністю знищених загиблих перевищило число тих, хто ще міг бути похованим у власній могилі. Масові поховання, “братські могили” (щодо “братських могил” у Росії див. роботу Кемпфера) оздоблені одним пам’ятником *sui generis****. А повністю знищені були удостоєні окремих обелісків, на яких принаймні могли бути викарбувані їхні імена, – відчайдушна спроба врятувати від забуття кожного зниклого окремо – водночас багато сотень тисяч. Практично масштабні пам’ятники – як от в Наваріні або Тіпвалі – слугують культовими спорудами на місцях масових поховань невідомих. Свідченням цього є також основні пам’ятні місця.

Безіменний, Невідомий солдат зробився символічною постаттю, яка об’єднала пам’ять всієї нації. В Англії “Unknown Warrior****” – під

* “Невідомому полеглому конфедератові” (англ.)

** “Доблесній армії страждальців” (англ.)

*** Вічно живим (лат.)

**** “Невідомий воїн” (англ.)

це стародавнє поняття підпадають всі роди військ — спочиває у Вестмінстерському абатстві. Він отримав доступ до того пантеону, в якому до того перебувало в товаристві рівних собі лише видатні політичні, військові, наукові, літературні або художні представники вищого світу дворянського чи буржуазного походження — акт демократизації, що відбулася як на поверхні, так і під землею.

Про запеклі суперечки у Франції між партіями республіканського та католицького таборів можна довідатися з роботи Аккермана. На питання, має Невідомий солдат служити інтересам лише республіки чи всієї Франції, відповідь була дана з позицій “патріотизму”. Солдат зайняв своє місце зовні церкви, під Триумфальною аркою, а вічний вогонь був доданий вже пізніше наділений відповідними повноваженнями союзом ветеранів. Принаймні, цієї демократичної угоди було досягнуто в інтересах усієї Франції. За аналогією із цим, пам’ятники Невідомому солдатові були зведені в майже всіх європейських столицях і за океаном як центральні меморіальні осередки політичного культу мертвих.

У своїх межах французьке прагнення до однорідності впиралося в проблему Ельзасу —

Лотарінгії. Коли війна вже скінчилася, ельзас-лотарінгці залишилися в таборі переможця. Саме через це їхня боротьба за самовизначення, в розумінні автономії, була марною. Вони звели в 1938 році на горі Гюнебург пам'ятник на честь 50000 загиблих і присвятили його "Невідомому солдатові". Гірка шана тим, які не схотіли належати до будь-якої держави. Відповідно символіка їхнього громадського пам'ятника виконана просто в християнському дусі. Проте також і в Німеччині національно-демократичні — або народні — прагнення до однорідності впиралися в кордони. Тут не було споруджено надгробних пам'ятників Невідомому солдатові, виходячи з ідеологічних міркувань того роду, що, мовляв, це західний винахід, а, насправді, через те, що федеральна влада райху дозволила мати велику кількість альтернативних пам'ятних місць. Пруський "Караул Шінкеля" був лише при Гітлері визнаний імперським пам'ятним місцем. Але постановка питання про ритуальну однорідність була не лише федеральною ініціативою, віра в неї похитнулася значно більше, коли були споруджені пам'ятники, присвячені громадянській війні. Вони відзначали, в основному, перемогу однієї партії, партії переможця, тоді як мертві переможені,

навпаки, були несправедливо скривджені. Наполеон знищив революційні пам'ятники для того, щоб – у Мадлен – інсценувати культ загиблих своєї армії. Після своєї поразки він до цього не повертався. Той самий хід подій повторився, будучи хронологічно зрушенням, але структурно аналогічним, у німецькій історії.

Солдатські пам'ятники домінують – хоча й призначені й обмежені обслуговуванням регіональних або конфесійних цілей, – але гігантське циліндричне склепіння, яке за проектом Шпеера мало охопити поіменно всіх полеглих великої німецької армії, зникло ще до свого спорудження.

Безперечно, всі військові пам'ятники, навіть коли вони мають первісну спрямованість проти (колишнього) ворога, повинні бути обмеженими виконанням якоїсь внутрішньополітичної функції. Залежно від намірів ініціатора, якогось державного, комунального, регіонального, військового чи іншого об'єднання, наявні ті чи ті уподобання для вираження внутрішньодержавної єдності або суспільної однастайності. Вимоги такого роду значно важчі для виконання, коли пам'ятник зводиться однією політичною партією, яка одержала перемогу. Тоді критерії щодо того, що треба виключити, встановлюються нею. При цьому ви-

конавці опиняються під зрослим тиском, їм треба одночасно враховувати й не враховувати переможених. Так, гігантська споруда Святого Хреста, зведена при Франко на честь загиблих з обох сторін у громадянській війні, нагадує також і про всі республіканські партії.

Хеттлінг показав, як після довгої передісторії були враховані вимоги переможених у 1848 році демократів при спорудженні в 1854 році в Берліні пруського “Пам’ятника націонал-переможцеві”. Тільки через серцевину держави, військо, яке виконує свій обов’язок, громадянин — як солдат — інтегрується до своєї держави, — таким є сумнівне гасло, що містить начебто заклик до єдності. Після переможного завершення об’єднавчої війни пам’ятник націонал-переможцеві 1848 року був відданий забуттю, а в 1945 році був демонтований як такий, що є мілітаристським. На противагу цьому, Фрідріхгайн, кладовище загиблих у громадянській війні, колишній символ “пасивного опору”, зробився центральним пам’ятним місцем на честь колись переможених.

Завжди потрібним є певне змінювання обставин для того, щоб загиблі або закатовані воєнники по громадянській війні були визнані гідними увічнення в рамках культу пам’яті. У Фінляндії “червоні” були визнані гідними

пам'ятника лише після 1945 року, а в Швейцарії тільки через півсторіччя було дозволено спорудити пам'ятник добровольцям, які брали участь у громадянській війні в Іспанії на боці республіканців. Але у Франції, де в 1848 році число загиблих революціонерів значно перевищило число жертв у Німеччині, їм взагалі не існує пам'ятника. На побажання, висловлене ще комунарами, які залишилися живими після 1871 року, лише через сто років на зовнішній стіні цвинтаря Пер-Лашез був установлений барельєф, який скупю й коротко, але все ж таки реалістично відображає масові страти, що відбувалися на цьому місці.

Через аналогічний відрізок часу тривалістю в одне покоління у США було дозволено, до того, як такий дозвіл одержали мешканці південних штатів, спорудити пам'ятник бійцям Півдня на Арлінгтонському національному кладовищі ветеранів. Зіденганс показав, як запроваджений після громадянської війни культ мертвих вніс відносне примирення в американську двопартійну систему. Але тільки після спільної перемоги над Іспанією в 1898 році стало можливим об'єднання жертв старих ворогуючих таборів до одного культу мертвих.

Аналогічна проблема виникла в США, коли була споруджена чорна "Стіна плачу", присвя-

чена загиблим у В'єтнамі. З приводу подій у В'єтнамі нація була розколотою, тому повністю позбавлена героїчного характеру стіна була спочатку чимось об'єднуючим, після чого ветеранам було дозволено спорудити ще один пам'ятник у вигляді стримано героїчної скульптурної групи солдатів. Цей компроміс був свідченням високої політичної культури: те, що суперечило одне одному з точки зору міжнародних естетичних стандартів, привело в результаті до вражаючого ефекту, створеного стіною. Перед нею немов би існує простір, в якому ритуалізуються жалоби мертвих (див. Wagner-Pacifici, Schwartz).

Таким чином, пам'ятники можуть сприяти послабленню внутрішньополітичного протистояння і немовби закликати опонентів до пошуку нових відповідей замість стирання спогадів про колишніх внутрішньополітичних ворогів. Це відноситься також і до пам'ятника в Гамбурзі (автор — Гердлікас), який дає привід наново подивитися на цю стримано-героїчну брилу на честь 76-го полку з позицій Другої світової війни. Ви впевнитесь самі, що як пам'ятники, присвячені громадянській війні, так і ті, що не відносяться до внутрішньополітичних конфліктів, мають певні структурні

спільності, хай навіть останні пояснюються лише специфікою національної історії.

Сказане підводить нас до питання про національні відмінності, швидкість і легкість виявлення яких є чисто зовнішньою. Наскільки вельми схожими є німецькі й французькі солдатські пам'ятники, споруджені у прикордонній області після 1870 року, що дозволяє проводити спільні траурні церемонії, показала Анетта Маас. Траурні служби по загиблих навряд чи можуть виявити різницю між переможцями й переможеними. Але поряд із цим вона показує, наскільки протягом одного покоління зросло число реваншистських пам'ятників у Франції та націоналістичних — у Німеччині. Структурна спільність виявляється відтепер здебільшого у взаємній ворожості, у зростаючому іконографічному змальовуванні образу ворога. Яйсман і Вестгайдер провели таке зіставлення за період, що дорівнює двом сторіччям. При всіх збігах між пам'ятниками обох країн, можна відзначити, принаймні відносно пам'ятників періоду Першої світової війни, контраст, який полягає в тому, що на французьких пам'ятниках солдат сприймається, скоріше за все, як громадянин, а на німецьких він чітко нагадує, перш за все, солдата. Або, що, говорячи інакше, військові пам'ятни-

ки у Франції, – побудовані Анеттою Беккер, – являють собою серію, яка носить відбиток національної ідентифікації, чого, навпаки, не можна виявити в Німеччині. А наскільки близькими один одному за своїм політичним характером є комунальні пам'ятники, які лише злегка варіюються від громади до громади, показують дослідження, виконані в місті Білефельді.

Відмінності збільшуються, якщо порівняння проводиться між США та – колишнім – СРСР. У Сполучених Штатах політичний культ мертвих запроваджений і підтримується перш за все самим суспільством. Ветерани й члени їхніх сімей можуть бути поховані на понад 100 спеціальних цвинтарях. Ритуали, такі ж суворі, як заведено у війську, можуть бути організовані і для представників цивільного суспільства. Інакше було в СРСР, де державно-партійні норми визначали культові форми. Який вплив мають при цьому російські традиції і як здійснюється після 1965 року організація й оформлення масового культу увічнення героїв, включаючи застосування абстрактних пам'ятників, показує Кемпфер.

А Сабіна Арнольд досліджує у своїй роботі, присвяченій ансамблю-пам'ятнику в Сталінграді, яким далеким є офіційний культ від

стихійних проявів трауру. Він використовується для маніпуляції свідомістю і впливу на моральні засади чергових поколінь. Але націоналізована скорбота вже викликає прихований опір, який тепер може стати цілком відкритим. Принаймі, міжконтинентальне порівняння показує, що європейське відокремлення держави й суспільства, яке не відоме ані ліберально-демократичній Америці, ані тоталітарній Росії, є критерієм, корисним для того, щоб розрізняти два світи. Американський примат суспільства або російський примат держави, який донедавна був наявний, пронизує всі форми політичного культу мертвих. До того ж ще нічого не сказано про можливість виявлення особистої скорботи тими, хто перебуває в розпачу та розгубленості. Тут можуть проявлятися схожості, про які можна лише домовитися етнологічно, але які не вписуються в офіційні ритуали перед пам'ятниками.

Вище були окреслені структурні схожості, які можна бачити при здійсненні меморіального культу за період, що минув від часів Французької революції, і надано уявлення про національні варіанти, які коріняться, при всіх взаємозалежностях різних націй, у власній історії кожного народу, — і які, якщо підсумувати, дуже суттєво змінилися протягом часу.

Тоталізація війни, постійне вдосконалення спочатку механічних, а потім хімічних і, на завершення, атомних засобів знищення спричинило з'яву нових пам'ятників, пам'ятників, які волають мовчки – і, як наслідок, також і нових культових форм. “Повалений” Лембрука дозволяє побачити через оголеність свого образу, до якого народу він належить. В іконографічному плані ще можна впізнати уламок меча, що його тримає солдат, але іконічно можна уявити собі різні варіанти його образу, які змінюються залежно від того, з якого боку його розглядати: це може бути образ пораненого, помираючого або скорботного, – такого, що перебуває в будь-якому стані, притаманному поваленому. Йдеться про пам'ятник, поставлений під час Першої світової війни, дух якого вже не є таким, щоб він і досі міг розраховувати на відгук, проте питання про дух є самостійним питанням.

Заслуговує також на відзначення пам'ятник, створений Кете Кольвитц, у вигляді подружжя батьків, які ніколи не побачать більше полеглого сина та його зниклого тіла й які скам'яніли в самотній тузі, щоб доживати з нею свій вік. А Задкін створив під час Другої світової війни постать знищеної людини. Цей заклик до роздуму, або до “визначення сенсу” загибелі є ха-

рактерним для тих функцій, що їх виконують такі пам'ятники. Зрозуміло, такого роду пам'ятників окремих художників налічуються одиниці. Про основну масу авторів пам'ятників не можна сказати, що їм притаманна претензія на якісь — можливі — кардинальні творчі повороти. Рішення спрямовані здебільшого безпосередньо на виконання певних функцій. Метою при цьому є те, щоб вирішити питання про увічнення кожної насильницької смерті як такої, вважаючи в кожному разі питання про її наслідки закритим, якщо не усуненим.

Пам'ятний комплекс, присвячений В'єтнаму (автор — Майя Інг Лін), також належить до цього напрямку. На величезних таблицях, заглиблених у розколоту Землю, перелічені в традиційному порядку імена всіх полеглих і зниклих без вісті — обох статей. Орієнтація моделі Землі вказує на напрям, в якому зникли люди, Ту ж функцію виконує Стіна Плачу, перед якою мільйони людей мають змогу висловити свою тугу. Чорна стіна немов закликає подумати також і про самого себе. Вона настільки гладко відшліфована, що кожен живий може побачити в ній себе. В цілому ансамбль нагадує про дещо більше, ніж просто про ті чи ті імена. Роздуми про загиблих і про свою власну долю є головною темою пам'ятника.

Але двадцяте століття принесло із собою подальшу радикалізацію політичного життя. До цього належить сортування людей за класами, оцінювання громадянських війн за марксистськими критеріями, марксистськими поглядами на неминучість зміни суспільних устроїв, нарешті, адміністративного втручання в мистецтво. Все це створило обстановку, при якій спочатку в Росії, а потім і в східноєвропейських країнах (не кажучи про Китай та країни, що входять до сфери його впливу) численним категоріям загиблих відмовлено у праві на пам'ятники. А псевдо — дарвінівське, чисто природознавче за своїм характером, тобто якесь зоологічне розрізнювання людей за расовими критеріями призвело до знищення значної частини народів, як — от єврейського, що зазнав переслідувань, нечуваних від часів Риму та середньовіччя, широких верств слов'янських народів та інших. Серед загального числа жертв останньої війни не останнє місце належить німецьким. У зростанні засобів убивств, у минулому невідомих, спостерігається радикальний якісний стрибок. Військові приготування більше не відбуваються під гаслами готовності до смерті, до смерті за Батьківщину, це підготовка до навмисного, запланованого й свідомого знищення інших, їхнього керовано-

го вбивства, усунення тих, хто оголошений ворогом. Архаїчні способи людської поведінки ідеологічно переоснащені. Ідеологічна підготовка полягає у визначенні чужих, оголошенні цих ворогів людьми другого сорту. Відтепер насильницька смерть у бою, якщо вона не призвела до загибелі супротивника, не вважається героїзмом, а виправдовує її тільки знищення зла, яке ворог інкарнує в собі. Відтепер не визнають більше просто перемогу, а лише остаточну перемогу над злом не в релігійному, а в секулярному вбранні. З реальної історії цієї мішанини техніко-бюрократичного та ідеологічного переозброєння не можна вилучити війни, кожна з яких призводила до катастрофи. І є досить свідчень того, що ці катастрофи можуть повторитися.

На цьому тлі можуть мати недоречний вигляд дискусії про естетичну цінність елементів пам'ятників — чи то конічної, чи то еліптичної форми, — а також іконологічної конфігурації. Але виправданням продовження розмови є, можливо, те, що під пам'ятниками жертвам військових дій мають лежати не лише ті, хто був у них безпосередньо видимим, а й жінки, діти, цивільні, а також біженці та зниклі безвісти, які всі без винятку заслуговують на вічну пам'ять. Та чи є хтось, хто про них не пам'ятає?

З огляду на все сказане, надалі розумно бла- гати не про перемогу, а лише про спасіння, яке може бути знайдене. Мабуть, через це появи- лися абстрактні пам'ятники, відносно яких потрібні пояснення, яких самі вони не дають: це особливі, позбавлені життя обеліски або такі, що візуалізують відмову від умирання та зникнення; вони встановлюються у вигляді розщеплених, пошкрябаних, або, традиційні- ше, розбитих колон; форми з порожнинами символізують зниклі тіла; і, нарешті, є пам'ят- ники, які немовби роздумують над долею зник- лих, над тим, як би повернути їх у сьогоденну дійсність, розраховані на відповідний скорбот- ний відгук. Усі пам'ятники на тему Голокосту, по всій планеті, зокрема зламани, за національ- ною традицією, засновані на пошуку таких форм, які викликають відчуття особливого роду.

Незвичайність технічних засобів умертвіння, їхня сучасна досконалість позбавляють мов- лення багато мільйонів окремих людей, при- рікають їх на безмовність та оніміння. Єдиний вузький вихід із цього може відкрити образо- творче мистецтво: воно лише може символізу- вати те, що не є більше видимим. Лише деякі, що їх можна перелічити поіменно, художники спромоглися досягти візуалізації власного відчуття в цьому відношенні. Їхній – можливий

— внесок у відвернення масового забуття не слід недооцінювати, якщо навіть, як це вже траплялося в історії, він занадто пізно дістає визнання. Самотнім предтечею такого епохального повороту в монументальному мистецтві є Роден. Генерал Айзенверт вказує на те, що “Бронзовий вік” Родена мав бути спочатку першим пам’ятником переможеним солдатам війни 1870/71 років. Але після того, як Роден вручив цій постаті символічний спис і демонстративно обмотав бинтами уявні рани, розгубленому юнакові це не сподобалося. Роден відмовився від конформізму, його воїн був демілітаризований та денаціоналізований. Те, що залишилося, — це переможений, численні копії якого повсюдно можна взяти на прокат — або придбати. Чому він учив досі, є відомим. Якби не було переможених, а відповідно до цього — й переможців, настав би кінець бронзового віку. Але це є утопія. А що залишилося — це вбиті. Пам’ятати про них — це найменше, без чого подальше існування неможливе. Чи потрібні для цього пам’ятники і щось іще, що до них додається, залишається, за досі накопиченим досвідом, відкритим питанням.